

"אבא שלי היה מזרח ומערב בו־זמנית"

שיחה עם הנשיא ראובן (רובי) ריבלין על אביו, מתרגם הקוראן ו"אלף לילה ולילה", ועל הקשר בין התרבות העברית לתרבות הערבית

אבא שלי קרא את "אלף לילה ולילה" והחליט מיד שהוא מתחיל לתרגם – פה אני כבר ילד שנכנס לספרייתו של אבא שלי, ויוצא ממנה, ורואה את אבא שלי ספון על כל המילונים. זה ספר שהוא גם נועז בתוכן וגם נועז בשפה. בעוד שבקוראן הוא נצמד למקור, מה שהפך את התרגום לנוקשה ומעט מורכב להבנה, ב"אלף לילה ולילה" השפה היא עשירה, וקולחת, והופכת את התרבות הערבית־מזרחית לנגישה הרבה יותר עבור כל קורא. וגם עבור כל קורא בישראל, כי אתה צריך לזכור שהאינטליגנציה בישראל היא מאוד אירופית באותן תקופות.

■ **דורי מנור:** חשבת שהגיליון החדש של "הו!" שמוקדש לערבית וליידיש הוא הזדמנות טובה לדבר אִתְךָ על אביך, על התרגומים שלו ועל יחסו לתרבות ערבית, וכמובן גם על יחסך לתרבות ערבית דרכו. זה באופן כללי. מכיוון שבגיליון יש גם מדור של יידיש – בעצם שתי ה"אחיות-אויבות" של התרבות העברית – אולי נדבר גם על יידיש, אם יתחשק לך לדבר על זה.

ראובן (רובי) ריבלין: טוב, אבל אז אנחנו כותבים ספר.

■ **דורי מנור:** נכון...

ראובן (רובי) ריבלין: טוב, קודם כול אבא שלי הוא בן ירושלים, דור שישי. אני דור שביעי. הוא למד בחדר. אבל יחד עם זה, אבא שלו התייתם מאמו בלידתו, ביום הולדתו, כאשר נולד, כי אמו נפטרה בלידתו. הוא, כמובן, הסבא שלי ראובן, מעולם לא התחתן בשנית. הוא גידל וטיפח את הבן־יקיר שלו יוסף יואל. אף על פי שהיה ראש כל הכוללים, הוא הבין שחשקה נפשו של הילד להיות מאוד פתוח לתרבויות אחרות, ואני מוכרח לומר

שבירושלים של ימי ילדותו של אבא שלי, וגם לאחר מכן, אפילו בימי ילדותי, או טרום ימי ילדותי (נולדתי ב-39), הערבים והיהודים בירושלים בני העיר היו מדברים באופן חופשי זה את שפתו של זה. ובעיקר, כאשר היה מדובר באזורי התפר של שיח ג'ראח, בית ישראל, בתי אונגרין, מאה שערים – הערבים ידעו על בורייה יידיש.

■ דורי מנור: יידיש?

ראובן (רובי) ריבלין: יידיש! והיהודיות ידעו ערבית. זאת אומרת, החיים המשותפים היו מתובלים ביידיש וערבית. אבא שלי גם למד, לכן, בבתי ספר משותפים עם ערבים, כאשר היה בישיבה, ובשעות אחר הצהריים היה מתרועע במחנה של העיר העתיקה ליד הכותל, בכל מיני מקומות שבהם יכול היה לרכוש ידע. בגיל 27-28 הוא נתפס על ידי הטורקים, והוגלה לדמשק, בדמשק חלה במחלה קשה, בטיפוס, שחשבו שהוא הולך למות –

■ דורי מנור: מתי זה היה? 1918?

ראובן (רובי) ריבלין: 17-18. הוא הושאר על ידי הטורקים בדמשק, בפאתי הרובע היהודי, ושם נלקח על ידי משפחת משפחת ילין, ואחרי שנרפא ממחלתו והתאושש התחיל ללמד יחד עם ילין בבית ספר לבנות – עברית. והם כמובן לימדו אותו ערבית. כך שאבא שלי כבר ידע ערבית, לא רק ברמה היומיומית אלא ברמה היותר עמוקה, כי התחיל לקרוא ספרים בערבית. כשהגיע לארץ כמובן היה יחד עם מייסדי בית הספר למורות של למל, ובית המדרש למורים של דוד ילין, של מה שנקרא בזמנו "המדרשה למורות של דוד ילין". שם הוא לימד ערבית, וכמובן, נלחם יחד עם תלמידי בן יהודה על המאבק לכיבוש השפה העברית, ולמציאת מקומה כשפה המדוברת של היישוב העברי בארץ ישראל. אבא שלי היה מקורב למשפחות ספרדיות כתוצאה מביקוריו בדמשק. רעייתו הראשונה, שנפטרה עוד לפני שנולדתי (אני נולדתי לאמי, אלה היו נישואיו השניים של אבא שלי), הם היו משפחת יהודה, דון יהודה, מהאקדמיה הספרדית לספרות ולתרבות. אז אבא שלי באמת היה אחד האנשים שהערבית המסורתית, הערבית הקלאסית, הייתה שגורה על לשונו בצורה שהוא הפך להיות scholar של השפה הערבית. בבית שלי אבא דיבר יידיש, בבית היינו מדברים יידיש, ולכן אבא שלי היה מזרח ומערב בו זמנית. גם בביתנו סיגלנו, כשאני כבר ילד, סיגלנו את כל המנהגים הספרדיים.

■ דורי מנור: אחר כך אביך למד ערבית גם בגרמניה.

ראובן (רובי) ריבלין: כן. בן יהודה, שייסד את ועד הלשון, בא ואמר: רבותיי, אנחנו צריכים לראות איך אנחנו מחדשים את השפה העברית במילים שאינן כתובות בתנ"ך. כמו "טלפון", כמו "מטוסים", כמו כל מיני דברים שהשפה מעולם לא נגעה בהם. ולכן, הדבר הטוב ביותר זה ללכת למצוא מילים בשפות הכי קרובות אלינו. ולכן, היישוב היהודי ששולח כל שנה סטודנט אחד ללמוד בחו"ל, צריך לשלוח בן אדם שיכול ללמוד ערבית מעולה, על מנת שהוא יעזור לנו בחידוש השפה העברית, על ידי מציאת מילים מקבילות בשפה הכי קרובה לנו, היא השפה הערבית. ואני מציע שתשלחו את הצעיר הזה שקוראים לו ריבלין, שהוא ייסע לפרנקפורט וילמד שם.

ואבא שלי נסע לפרנקפורט, במימון היישוב הישן, היישוב היהודי בארץ ישראל, והתחיל ללמוד. הוא למד אצל הורביץ ואצל גולדהיצר, והם עמדו על יכולותיו בלימוד השפה הערבית בצורה מרשימה ביותר. הוא התחיל לעזור להם בתרגומים בדברים שונים שהיו קשורים בחיי מוחמד, הוא והורביץ כתבו את "חיי מוחמד". ואז באו אליו ואמרו לו: אתה מוכשר מאוד, וגם יכולותיך בשפה הערבית, שהיא שפה שמית, היא מעמיקה מאוד, כי אנחנו לא מסוגלים להגיע לעומק המילים שכתובות בקוראן. לפי דעתנו אתה צריך לתרגם את הקוראן. ואבא שלי בא וביקש לתרגם את הקוראן, ואכן הצליח לתרגם את הקוראן.

אני רוצה לדלג דור, ולומר שכיו"ר הכנסת ביקרתי במצרים. זה היה ביקור לא פשוט, שכן אנחנו הכרחנו את הפרלמנט המצרי לקבל אותנו באמצעות הפרלמנט העולמי, וכל אנשי הפרלמנטים אמרו למצרים שאם אני לא אוזמן, הכנס לא יתקיים. הבאתי כמובן אתי עותק של הקוראן, וביקשתי לראות את אנשי אל-אזהר – אני בכוונה לא אומר את השם, כדי לא להזיק לו גם כיום. חכמי אל-אזהר, האקדמיה המוסלמית בקהיר, אמרו לי: איננו מקבלים תרגום שאינו בשפה המקורית. אבל הואיל והתרגום הזה הוא התרגום היחיד שמכוון לעומק התוכן, שמכוון לאווירה, לעומק שבו אנחנו רצינו, שבו אנחנו מבינים את הקוראן ושבאמצעותו אנחנו קוראים את הקוראן. זאת אומרת, הואיל והתרגום של ריבלין נותן את התחושה, ויורד לעומק האמונה המוסלמית, אז אנחנו מקבלים את הקוראן הזה ומכניסים אותו. לכן, התרגום של אבא שלי נמצא במצרים, וזה דבר חשוב.

■ דורי מנור: את הקוראן בתרגומו של אביך הוציא לאור ביאליק.

ראובן (רובי) ריבלין: כן, ביאליק רצה לתת לתרגום של אבא שלי את הנופך היהודי, הביאליקי, של העניין. הוא רצה תרגום קוראן שייועד לקורא היהודי, לקוראי הוצאת דביר. אבל אבא שלי חשב שבקוראן צריך להיות תרגום דווקני מאוד. היו להם ויכוחים גדולים. דרך אגב, תרגומו של אבא שלי לעברית שימש מלומדים בפרנקפורט ובלונדון לתרגם את הקוראן לאנגלית ולגרמנית. כי הורביץ אמר שעד התרגום של אבא שלי לא הבינו אנשים פעמים רבות את הדברים הנאמרים, את רוח הקוראן. זה מה שאמרו לי באל-אזהר. תרגומו של הקוראן בשפה שמית, הוא התרגום היחיד שמבטא את רוח הקוראן.

■ דורי מנור: ומה בנוגע לתרגום "אלף לילה ולילה"?

ראובן (רובי) ריבלין: אבא שלי קרא את "אלף לילה ולילה" והחליט מיד שהוא מתחיל לתרגם – פה אני כבר ילד שנכנס לספרייתו של אבא שלי, ויוצא ממנה, ורואה את אבא שלי ספון על כל המילונים, יחד עם ה"אלף לילה ולילה". כי הקוראן היה גדול, ראינו אותו כולנו. "אלף לילה ולילה" הוא באמת איזושהי הסתגרות של אבא שלי בתוך עצמו, יחד עם הכרכים, שביניהם יש הרבה סיפורי זימה מהיותר פורנוגרפיים, אפילו אם אתה מדבר על האווירה הפורנוגרפית של היום.

■ דורי מנור: אני רוצה להגיד לך שאתמול ישבתי עם חברים, התכוננתי לפגישה שלנו, וקראתי בקול רם כמה מהדברים שיש שם. לא זכרתי עד כמה זה נועז. הסיפור על הקוף והכושי למשל...

ראובן (רובי) ריבלין: כן, זה משוגע. יש סיפורי זימה, כפי ששחרזדה ידעה לכבוש את לבו של המלך ולקיים את אלף הלילות כדי שלא יהרוג אותה. כי הרי מלך היה נוהג להתחתן. אחרי שבגדה בו אחת מהמלכות, נהג כל אחת שלקח אליו להרוג אותה לקראת בוקר. אז היא הייתה מספרת סיפור ולא מסיימת. שחרזדה הבחינה בשחר שעלה, הפסיקה ואמרה, מחר בלילה אני אמשיך לספר. זה תמצית הרעיון של "אלף לילה ולילה". סיפורי שחרזדה. עכשיו, התרגום שלו של "אלף לילה ולילה" הוא באמת חדשני ופורץ, בעיקר כשמסתכלים על התרגום של הקוראן. הוא משתמש ולא כופה על עצמו את המסגרות המאוד נוקשות של הספרים האלה. לכן, הוא ספר שהוא גם נועז בתוכן וגם נועז בשפה. בעוד שבקוראן הוא נצמד למקור, מה שהפך את התרגום לנוקשה ומעט מורכב להבנה, ב"אלף לילה ולילה" השפה היא עשירה, וקולחת, והופכת את התרבות הערבית-מזרחית לנגישה הרבה יותר עבור כל קורא. וגם עבור כל קורא בישראל, כי אתה צריך לזכור שהאינטליגנציה בישראל היא מאוד אירופית, באותן תקופות של הספר "אלף לילה ולילה". בשני דברים הוא נתן לעצמו וקרא לעצמו דרו: אבא שלי תמיד חלם להיות משורר, והוא כנראה לא היה מספיק מוכשר להיות משורר, אבל כל השירים המתורגמים ב"אלף לילה ולילה", רעיון השיר ברוב המקרים נשאר, הדרך שבה חרז את החרוזים בשיר היה פרי עטו לחלוטין.

■ **דורי מנור:** תרגום שירי וירטואוזי לגמרי!

ראובן (רובי) ריבלין: וירטואוזי לגמרי, בכל מה שקשור לשירה. והוא אמר, ביאליק לא הספיק לראות כי כבר מת. אבל למניה היה מביא כל פעם את התרגומים כדי להראות לה עד כמה הוא מוכשר בשירה. אתה צריך להבין שהתקופה היא תקופת מלחמת העצמאות. סוף המלחמה בבריטים, כשהבית שלנו, על כל פנים, אחותי ואימא שלי חיילות באצ"ל. כל הדברים האלה לא מפריעים לו לשבת ולשקוד על התרגום. כשמצד אחד, הוא יודע שאנחנו באצ"ל, ומצד שני הוא מלמד את הנציב העליון ערבית. והוא באותו זמן מתרגם. הוא מתאמץ לקרב בין המילים, מילונים גדולים, ספרים עבי כרס, עבודת נמלים, זה מה שאני זוכר, את אבא שלי עובד מול המערכת הזאת. צריך לזכור שאין מחשבים, אין תמלילים, הכול בעט נובע או בעיפרון. יש מכונת כתיבה, אבל הוא לא אוהב אותה. יש לי פה את כל הכרכים של התרגומים שלו, עם ההערות גם בערבית וגם בעברית, בכתב ידו הנפלא והנהדר.

■ **דורי מנור:** הרבה מאוד שנים הוא עבד על התרגום הזה...

ראובן (רובי) ריבלין: מ-47 ועד 71, שבה סיים לתרגם, זה תקופת חיים – הכרכים נמצאים כאן. כל האדומים הם הכרכים שנמצאים כאן. אני מוכרח לומר שכשכרך ל"ב נחתם, ההגהות האחרונות שלו היו בפסח לפני ליל הסדר של תשל"א, 1971, ובלייל הסדר בפסח הוא אמר שסיימנו את תרגום הספר. הוא היה איש צעיר בן 82, והיו קוראים לו הקשיש הירושלמי. באותו ערב כשלקחתי אותו לבית חולים אימא שלי שאלה מה שלום אבא, ואמרתי לה שיש לי הרגשה לא טובה. הוא נפטר באותו לילה. לאחר שנפטר שאלה אותי אימא, למה אמרת לי שיש לך הרגשה לא טובה. אמרתי שכל פעם שהיה הולך לבית

חולים, על מנת לקבל טיפולים, או על מנת למנוע החמרה במצבו, או אפילו לניתוחים, לא דאגתי – משום שידעתי שהוא לא גמר לתרגם את "אלף לילה ולילה". הואיל ואני ידעתי ש"אלף לילה ולילה" נחתם והוא כבר יוצא לאור, אמרתי אני חושש מאוד, כי אין לו מה לעשות בשבוע הבא.

■ **דורי מנור:** סיפור סמלי מאוד, כמעט הגשמת הסיפור של שחרודה בעצם. **ראובן (רובי) ריבלין:** חד-משמעית. אבא שלי, אף על פי שהיה איש מאוד ריאלי, היה פנטזיונר בכל מה שקשור לספרות ובעיקר לתרבות של הספרות ש"אלף לילה ולילה" מייצג. כי ל"אלף לילה ולילה" יש מטרה שפולה גשמית: להישאר בחיים. אבל ברמה התוכנית היא פנטזיה. אתה צריך לעורר את תשומת לבו של בן אדם שיכול להרוג אותך, כדי שלא יהרוג אותך, על מנת לעורר אותו. ואתה מרגיש שאתה צריך לגוון את סיפורך מפעם לפעם. והסיפורים האלה כל כך פרטניים ונוגעים בכל המערכות של החיים שלנו, כמוכן יחסי איש ואישה, וההתנהלות המינית של כל אחד ואחד היא אחד מהמרכיבים בצלם האנושי, אז בוודאי שספרי "אלף לילה ולילה" הם כאלה.

■ **דורי מנור:** אני קורא בהתפעלות מאוד גדולה את "אלף לילה ולילה" בתרגום של אביך, אבל במקביל להתפעלות זה גם קצת מחמיץ את הלב. כי זה בעצם ענף שלם שלא התממש, אפשרות שלמה שלא התממשה. אני מדבר על הקשר של התרבות העברית עם התרבות הערבית.

ראובן (רובי) ריבלין: תראה, היחסים בינינו, תושבי ירושלים, היו קרובים מאוד. היינו שלוש משפחות: משפחת נשאשיבי המוסלמית, ומשפחת פרייג' הנוצרית ומשפחת ריבלין. היה מנהג קבוע, אני הייתי בן 3 אז, אימא שלי מספרת. פעם בחודש היינו הולכים לנוצרים – היהודי והמוסלמי – ביום ראשון. פעם בחודש המוסלמים והנוצרים היו באים לרחביה (כבר אז היינו גרים ברחביה) לביתנו. ופעם, ביום שישי, היינו הולכים, הנוצרים ואנחנו, למשפחות המוסלמיות, היו 3-4 משפחות מוסלמיות שהיו בידידות אתנו. הם למדו בטרסה־סנטה יחד.

ב־42, כשאבא שלי כבר כמעט בן 53 (אני נולדתי כשהוא היה בן 50) הם ישבו על המרפסת אצל פרייג' ודיברו על המלחמה המתחוללת באל עלמיין בין רומל ובין מונטגומרי. והמשפחות הנוצריות והמוסלמיות אומרות לאבא ואימא שלי, עוד מעט תסתיים המלחמה באל עלמיין והגרמנים ינצחו ויגיעו הנה, אבל אתם אין לכם מה לפחד (השמועות על השואה הגיעו) – אנחנו ניתן לכם מקלט, נשמור עליכם מכל משמר. אבא שלי בחיך מר אמר, אין לכם שום סיכוי לראות את הגרמנים מנצחים, בעלות הברית תנצחנה, ואז הבריטים יאפשרו לנו להקים מדינה, מיד אחרי המלחמה אנחנו נקים את המדינה היהודית, ובמדינה הזאת לא אצטרך לתת לכם שום הגנה, כי תהיו אזרחים של ישראל. חד-משמעית. חד-משמעית אלה הדברים שנאמרו, הם אפילו מוקלטים. כבר אז, באותה תקופה שבה אנחנו נמצאים, אנחנו ביחסים אמביוולנטיים ביותר של שנאה וקרבה חלופות. אבל, יחד עם זה, הקשרים שהיו מחויבים בין השכונות הצפוניות או הדרומיות של ירושלים עם הערבים, היו כאלה שהביאו אותנו לדבר איש בשפתו של האחר.

בשנות החמישים אני כבר לומד בבית ספר תיכון. באותם ימים לא הייתה בעיה בכלל שערבי ילמד בגימנסיה העברית בירושלים. אבל, כמובן, היחסים אז הם כבר במתח לא פשוט. הסכסוך היהודי הערבי, שהפך להיות לאחר מכן סכסוך ישראלי-פלסטינאי, היה בעיצומו. אבא שלי הפך להיות רוויזיוניסט ואחד מהאנשים שבגין התגאה בו, עד כדי מצב שבו הוא אמר שאנחנו חייבים להעמיד מועמד לנשיאות המדינה מול יצחק בן צבי, ויצחק בן צבי היה חברו הטוב ביותר של אבא שלי. אז מה הוא אמר לו, אמר לו בן צבי, כבוד גדול ייחשב אם אתה תהיה נשיא, הוא עזב וקרא לכל האזרחים להצביע לבן צבי. היו שם כל מיני חכמות פוליטיות. אני לא יודע מה היה קורה אם אבא שלי היה באמת נבחר להיות נשיא, לא היה לו זמן רגע אחד לעסוק בנשיאות, הוא היה מתרגם את "אלף לילה ולילה". אין לי בכלל ספק בנושא הזה.

■ דורי מנור: מרתק לחשוב שדווקא כאיש ימין מובהק, אביך לא ראה סתירה בין העמדות הפוליטיות שלו לבין הקרבה לתרבות הערבית. הוא הקדיש את חייו לתרבות הערבית. ראובן (רובי) ריבלין: אבא שלי מאוד העריך ברמת המסר הרוויזיוניסטי את קיר הברזל של ז'בוטינסקי. הוא לא היה רוויזיוניסט אדוק אבל הוא היה ממעריציו של ז'בוטינסקי כאינטלקטואל. אבא שלי חשב בדיוק כפי שחשב בן יהודה לגבי הירושלמים: לא נגזר עלינו לחיות יחד, אלא נועדנו לחיות יחד. הוא אמר את זה מתוך אמונה מלאה בייעוד שלנו כאן להקים מדינה יהודית, שלא יהיה בינה ובין מדינה דמוקרטית איזשהו פער.

■ דורי מנור: תודה רבה על השיחה הזאת, אדוני הנשיא.